

Ковач Євгенія, ст. магістратури історико-філологічного факультету; науковий керівник – к.і.н., доцент Лопачька Н. М. (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янука, м. Рівне)

РОЛЬ І МІСЦЕ ОПРИЧНИНИ У ЗМІЦНЕННІ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ІВАНА ІV ГРОЗНОГО

***Анотація.** У статті досліджено роль та місце опричнини у зміцненні російського самодержавства в період правління Івана ІV Грозного. Розкрито основні віхи правління цього діяча, подана характеристика його необмеженої влади. Охарактеризовано причини й мету політичної діяльності Івана ІV Грозного та його вплив на розвиток Московського царства.*

***Ключові слова:** опричнина, Іван ІV Грозний, Земський собор, Боярська дума, Московське царство, внутрішня політика.*

***Аннотация.** В статье исследованы роль и место опричнины в укреплении русского самодержавия в период правления Ивана IV Грозного. Раскрыты основные вехи правления этого деятеля, подана характеристика его неограниченной власти. Охарактеризованы причины и цель политической деятельности Ивана IV Грозного и его влияние на развитие Московского царства.*

***Ключевые слова:** опричнина, Иван IV Грозный, Земский собор, Боярская дума, Московское царство, внутренняя политика.*

***Annotation.** The article explores the role and place of Oprichnina in the strengthening of Russian autocracy during the reign of Ivan IV the Terrible. It outlines the main landmarks of the figure's reign, the characteristic of his unlimited power is submitted. The cause and purpose of political activity of Ivan IV the Terrible and his influence on the development of the Moscow kingdom is characterized.*

***Key words:** Oprichnina, Ivan IV the Terrible, Zemsky Sobor, Boyar Duma, Moscow Tsardom, domestic policy.*

В історії Росії царювання Івана ІV Грозного припадає на другу половину XVI століття і є одним з найважливіших і переломних етапів в історії Російської держави. В цей період не тільки значно розширилась територія держави, але й відбулися значні реформування у внутрішньому житті країни. Особливої уваги заслуговують зміни, які відбулися у внутрішній політиці Московського царства, тобто «Опричнина». Метою

останньої було встановлення абсолютно необмеженої влади царя, близькій за характером до східної деспотії.

Період розвитку Московського царства за часів Івана IV був предметом багатьох досліджень російських і зарубіжних істориків, зокрема: С. Б. Володіхіна «Опричина и «псы государевы» [1], А. А. Зими́на «Опричина Ивана Грозного» [2], Р. Г. Скринникова «Царство терора» [3], А. Л. Юрганова «Опричина і страшний суд» [4]. У кожній з цих праць досліджено політичну діяльність Івана IV Грозного та звернено увагу на його особистісний світогляд. З недоліків Івана IV Грозного дослідники виділяли «самовладдя, поєднане з боязкістю і ницістю духу», якими вони пояснювали «непомірну гарячкуватість, недовірливість і сувору помсту» Внутрішні протиріччя і двосторонність характеру Івана IV Грозного полягали в протиставленні його недоліків «проникливого і далекоглядного розуму» [1, с. 25].

Метою нашої статті є дослідження ролі та місця опричини у зміцненні російського самодержавства в період правління Івана IV Грозного. Головними завданнями визначено: а) аналіз сутності політичної діяльності Івана IV Грозного та його впливу на розвиток Московського царства; б) визначення особливостей, ролі та місця опричини для подальшого розвитку російського самодержавства.

Опричина – період в історії Росії (близько 1565–1572 рр.), який характеризувався державним терором. Опричиною «називалася частина держави з особливим управлінням, яка була виділена для утримання царського двору і опричників («Государева опричина»). Опричниками називалися люди, що складали таємну поліцію Івана IV Грозного і безпосередньо здійснювали репресії [1; с. 32].

Повернувшись до Москви 2 лютого 1565 р., Іван Васильович урочисто оголосив про заснування опричини («опріч» – «крім», «особливий») для «охорони» свого життя. Опричина не була якоюсь новою справою, бо так здавна називався наділ, який цар видавав вдові «опріч», окрім іншої землі. Однак в цьому випадку опричина була власним наділом царя. Інша частина держави почала називатись земщиною, управління якою здійснювала Боярська дума. Політичним і адміністративним центром опричини став «особливий двір» зі своєю боярською думою і наказами, частково переведеними з земщини. Далі Іван IV Грозний заявив про передачу Московського царства в управління Боярської думи і присвоєння собі необмежених повноважень – без ради «полум'я» на неслухняних бояр, карати їх, відбирати в скарбницю «животи» [2, с. 143]. У опричину, підвладну царю, увійшли 20 міст в центральних і найбільш багатих районах країни – Вологда, Великий Устюг, Вага, Двіна, Стара Руса, Каргополь, Сіль Галицька, Вичегорський, Суздальський, В'яземський і Можайський повіти. Тут була своя Боярська дума, накази опричного війська. Решта території була названа Земщиною, де зберігалися старі

порядки на чолі з боярами. Навіть Москва була розділена на опричнину (Арбат, Пречистенка, Знам'янка) і Земщина. В опричнині існувала власна казна. Спочатку до опричнини була прийнята тисяча (до кінця опричнини – вже 6 тисяч) в основному служивих людей, але були і представники старих княжих і боярських родів [3, с. 99]. Для опричників вводилася особлива форма: до ший своїх коней вони прив'язували собачі голови, а біля колчана зі стрілами вони тримали мітлу. Це означало, що опричник має гризти «государевых изменников» і вимітати зраду. Їх прискіпливо допитували про їх походження, родовід дружини і дружні зв'язки. Кожен опричник клятвено обіцяв викривати небезпечні задуми, що загрожували цареві. Щоб забезпечити опричників землями, з опричнини насильно виселяли боярів-вотчинників, дворян, простолюди. Вилучені у боярства землі роздавалися опричникам-дворянам і феодалній знаті, які були вірні цареві. На всі вчинки опричників цар дивився крізь пальці; при зіткненні з земською людиною опричник завжди мав рацію. Опричники скоро стали бичем і предметом ненависті боярства; всі криваві діяння другої половини царювання Грозного здійснені при неодмінній і безпосередній участі опричників [3, с. 102].

Опричнина проіснувала всього сім років, але ця тема цікавила і цікавить багатьох істориків. У цілому, всі думки істориків можна звести до двох взаємопротилежних тверджень:

1) опричнина була обумовлена особистими якостями царя Івана IV Грозного і не мала певного політичного обґрунтування (В. О. Ключевський, С. Б. Веселовський, І. Я. Фроянов);

2) опричнина була добре продуманим політичним кроком Івана Грозного і була спрямована проти тих соціальних груп, котрі протистояли його самодержавству.

Остання точка зору, в свою чергу, також роздвоюється. Одні дослідники вважають, що метою опричнини було скинення боярсько-княжої економічної і політичної міцці (С. М. Соловйов, С. Ф. Платонов, Р. Г. Скринніков). Інша група (О. О. Зімін, В. Б. Кобрін) доводить, що опричнина «цілилась» в останки удільно-княжої старовини (Старицький, князь Володимир), а також спрямовувалась проти сепаратистських прагнень Новгороду і протистояння церкви як міцної недержавної організації. Жодне з цих положень не доведене остаточно, тому дослідження навколо цієї проблеми продовжуються і є актуальним [4, с. 52].

Можливо, причини опричнини треба шукати не у боротьбі з певними соціальними групами, а в реакції, яка намагалась посилитись через владу на альтернативу державного розвитку, представлену виборними органами.

У перші дні опричнини Москва стала свідком кривавих страт і опал дворян та бояр. Царські опричники тероризували мешканців князівських гнізд, виганяли з садиб членів їх сімей, відбирали майно. Цар Іван IV

Грозний досяг вищого ступеня божевільного тиранства: «міг ще губити», але вже не міг дивувати росіян новими винаходами лютої. Ось деякі зі злочинів того часу, описані істориками: «Гнів тирана, падаючи на цілі сімейства, губив не тільки дітей з батьками, чоловіків з дружинами, а й усіх родичів уявного злочинця. Але смерть здавалася вже легкою: жертви часто вимагали її як милості. Неможливо без трепету читати про ці пекельні вигадки тиранства, про всі способи терзати людство. Для мук були зроблені особливі печі, залізні кліщі, гострі нігті, довгі голки; поперетинали людей по складах, перетирали тонкими мотузками навпіл, здирали шкіру, викроювали ремені зі спини ...» [5, с. 113].

На другому році оприччини до Москви прибуло велике посольство з Польщі для ведення мирних переговорів. Земський собор висловився проти «Поступки» лівонських земель і вирішено було завершити остаточне завоювання Лівонії. Це вимагало додаткового фінансування, що спричинило введення нових податків, і цар змушений був повернути із заслання багатьох князів. Члени собору затвердили введення надзвичайних податків для продовження війни, але зажадали скасування оприччини. Припинення страт і поступки царя породили надію на повне скасування оприччини. Новий митрополит Філіп, противник оприччини, намагався впливати на царя, але був негайно вигнаний, пробувши на митрополичому дворі всього 2 дні. Ці виступи були не єдиними – близько 300 земських службових людей звернулися до царя з вимогою скасувати опричний режим. Цар відхилив клопотання та 300 людей потрапили у в'язницю, а 50 підбурювачів піддали покаранню палицями на ринковій площі [6, с. 254].

Після виступу членів собору цар Іван IV Грозний вирішує зміцнити опричні центри – будуються замки, фортеці. У Москві Іван Васильович почувався незатишно, турбувався про власну безпеку, боявся внутрішньої смути, заколоту земських бояр. Перспектива вимушеного зречення здавалася йому цілком реальною. Скоро цар з опричниками виїхав до Олександрійської слободи, з якої зробив укріплене місто. Там він звів щось на зразок монастиря, набрав з опричників 300 чоловік братії, себе назвав ігуменом, князя В'яземського – келарем, Малюта Скуратова – параклісархом, разом з ним ходив на дзвіницю дзвонити, ревно відвідував служби, молився і разом з тим бенкетував, розважав себе тортурами і стратами; робив наїзди на Москву і ні в кому цар не зустрічав протидії: митрополит Афанасій був занадто слабкий для цього і, пробувши два роки на кафедрі, віддалився на спокій, а наступник його Філіп, чоловік мужній, навпаки, став прилюдно викривати беззаконня, які чинили за наказом царя, і не боявся говорити супротив царя, навіть коли той був в крайньому шаленстві від його слів. Після того, як митрополит демонстративно відмовився в Успенському соборі дати Івану IV Грозному своє митрополиче благословення, що могло стати причиною масового спротиву царю як царю – слугі Антихриста,

митрополит був зміщений з кафедри і під час походу на Новгород (імовірно убитий (Філіп помер після особистої бесіди з посланцем царя Малюото Скуратовим, за чутками, – задушений подушкою) [7, с. 160]. Рід Количевих, до якого належав Філіп, піддався переслідуванню; деякі з його членів були страчені за наказом царя. У 1569 році помер і двоюрідний брат царя князь Володимир Андрійович Старицький (імовірно, за чутками, за наказом царя йому принесли чашу з отруєним вином і наказом, щоб вино випили сам Володимир Андрійович, його дружина і їх старша дочка). Деяко пізніше була вбита і мати Володимира Андрійовича, Єфросинія Старицька, яка неодноразово вставала на чолі боярських змов проти Івана IV і неодноразово була помилувана ним же.

У цей час литовці використовували внутрішні труднощі Росії: Грозним перехоплені викривальні листи Курбського до боярів. Цар потай (посол з'явився до палацу переодягненим в російський одяг) просить Англію надати йому притулок. Невдоволена Земщина носила реальний характер, обговорювалося питання заміни Грозного на троні. Не маючи доказів проти змовників, цар попросив одного зі своїх соратників скласти списки осіб – прихильників претендентів на трон. Викриваючи таким чином змовників, Іван IV Грозний розгромив змову засланнями й стратами, і почався трирічний період кривавого терору. У цей час Грозний зажадав всі чернетки і записи літописів і більше не повернув їх, тим самим поклавши край багатомісячній культурній традиції літописання. Тому вивчення опричного терору досить ускладнене, оскільки, єдине джерело інформації – це поминальні списки страчених, складені з опричних архівів (всього близько 3300 страчених) [8, с. 107].

Стихійні лиха і татарські набіги приносили невимовні страждання, але опричники були в очах народу страшніші від татар. Цар виправдовував діяння війська необхідністю викоренити зраду, і це вело до нечуваних зловживань. Криваві погроми, розбої, доноси і беззаконня були зведені в ранг державної політики і, в остаточному підсумку деморалізували саму опричнину. Склад опричнини поступово поповнювався земцями, багато з яких зазнали погромів на собі. Тепер тиску почали зазнавати ті, хто створив опричнину – цар зобов'язував розслідувати злочини і карав опричних, щоб повернути довіру земщини. Проте нові сподвижники Івана IV Грозного старанно культивували його підозрілість, серед них Малюта Скуратов і Василь Грязной. Опричний терор продовжувався. У 1570 р. відбулись останні масові страти в Москві.

Після спалення Москви уряд почав поволі готуватися до скасування опричнини. Загроза татарського вторгнення прискорила злиття військових сил опричнини і Земщини. Незабаром влада приступила до змін у сфері адміністративного управління. Проти звичаю, на початку року в опричнину не були взяті нові повіти. Грозний довго не наважувався віддати наказ про

розпуск опричної гвардії, але звістка про розгром татар під Москвою поклало кінець його колюванню [9, с. 89]. З падінням оприччини почався перегляд землеволодіння: опричники змушені були розлучитися з землями і високими земельними окладами – відбувся повторний перерозподіл землі.

Останнім гідним завершенням опричних діянь з'явився царський указ 1572 року про заборону вживати саму назву опричнина. Ця міра служила своєрідною оцінкою оприччини з боку Грозного [9, с. 51]. До того ж, боячись небажаної критики опричних порядків, цар указом примушував всіх до мовчання. Проте страти продовжувалися ще довго і після скасування оприччини.

Загроза нової оприччини з'явилася, коли в 1575 р. Іван IV Грозний вдруге зрікся престолу і посадив на трон служивого татарського хана Симеона Бекбулатовича. Грозний подає чолобитну своєму ставленику про введення надзвичайного стану. Грозному знадобився приблизно місяць на формування нових опричних володінь і нової гвардії, він також забрав казну, царську корону та інші регалії. Публічні страти, здійснені через місяць після «зречення», справили тяжке враження на сучасників [10, с. 254]. Цар довершив розгром того боярського кола, яким управляла опричнина в кінці її існування. Татарський хан пробув на троні близько року. Грозний вважав, що послуги хана можуть йому ще знадобитися і «Відставив» його з пошаною, відправивши на князювання в Твер.

Таким чином, головною метою оприччини – знищення залишків феодальної роздробленості та підірвання основи боярсько-князівської незалежності, Іваном Грозним було досягнуто. Але, ліквідувавши політичну роздробленість, опричнина знекровила країну, деморалізувала народ, призвела до загострення протиріч усередині країни, послабила її військову міць. В результаті цього:

- на заході країни війська Речі Посполитої успішно тіснили російські. Лівонська війна була програна;
- шведські війська захопили Нарву;
- у 1571 р. через низьку боєздатності опричного війська кримські татари захопили і розграбували Москву;
- в усіх прошарках суспільства формувалася рабська психологія;
- відбулося подальше закріпачення селянства, причому у найжорстокіших формах (панщина) [11, с. 62].

Політика Івана IV Грозного багато в чому обумовила перебіг подальшої історії встановлення кріпацтва, породила той складний вузол протиріч на рубежі XVI–XVII ст., який сучасники називали Смутою. Причини смуту полягали у загостренні соціальних, станових, династичних і міжнародних відносин наприкінці правління Івана IV Грозного і його наступників.

За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що опричнина найбільш яскраво відображає сутність особистості царя Івана IV Грозного. Вона в цілому не могла ані посилити самодержавного

правління, ані ліквідувати центральні станово-представницькі органи і місцеве самоврядування. Тому опричнина не повинна розглядатися як ступінь до нової прогресивної самодержавної форми правління, як часто її визначають. Більшою мірою, якщо розглядати поділ країни на опричнину і земщину, вона була поверненням до часів удільного правління, Опричнина була реформою, але реформою з протилежним знаком. Про це свідчать її негативні суспільні наслідки.

1. Володихин Д. М. Опричнина и «псы государевы» / Д. М. Володихин. – М., 2010. – 310 с. **2.** Зимин А. А. Опричнина Ивана Грозного / А. А. Зимин. – М. : Мысль, 1964. – 525 с. **3.** Скрынников Р. Г. Царство террора / Р. Г. Скрынников. – СПб., 1992. – 360 с. **4.** Юрганов А. Л. Опричнина и страшный суд / А. Л. Юрганов. – М. : Отечественная История. – № 3. – 1997. – С. 52–75. **5.** Платонов С. Ф. Полный курс лекций по русской истории / С. Ф. Платонов. – М. : Прогресс, 1995. – 532 с. **6.** Ключевский В. О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли / В. О. Ключевский. – М. : Правда, 1991. – 624 с. **7.** Курукин И. В. Повседневная жизнь опричников Ивана Грозного / И. В. Курукин, А. А. Булычев. – М. : Молодая гвардия, 2010. – 374 с. **8.** Веселовский С. Б. Исследования по истории опричнины / С. Б. Веселовский. – М., 1997. – 211 с. **9.** Кобрин В. Б. Иван Грозный / В. Б. Кобрин. – М. : Изд. «Московский рабочий», 1989. – 175 с. **10.** Аверьянов В. В. Опричнина – модернизация по-русски / В. Аверьянов. – М., 2010. – 332 с. **11.** Фроянов И. Я. Драма російської історії: На шляхах до опричнини / І. Я. Фроянов. – М. : Парад, 2007. – 84 с.